

ایران ورجاوند

مجله ایران‌شناسی | سال ۳ | شماره ۴ | بهار و تابستان ۱۳۹۹ | ۳۰۰۰۰ تومان

- ◆ باستان‌شناسی چشم‌انداز
- ◆ تالارهای ستون‌دار خوارزم باستان
- ◆ قوم‌باستان‌شناسی، قیاس تمثیلی و جامعه باستان
- ◆ کارکرد آتشکده‌ها و چهارتاقی‌های استان ایلام در زاگرس مرکزی
- ◆ مطالعه زمین‌سیمای گذشته: زندگی شده، بازسازی شده و زنده شده
- ◆ تاریخچه باستان‌شناسی چشم‌انداز (منظر): سنت‌ها و رویکردهای عمده
- ◆ بررسی اشکفت و محوطه باز پل حسین‌لی در دشت میانکوهی آسمان‌آباد ایلام

ایران ورجاوند

ایران ورجاوند زنده است

مجله ایران شناسی

سال ۳ | شماره ۴ | بهار و تابستان ۱۳۹۹ |

شماره ثبت مجله: ۸۰۶۸۸ | شماره ثبت نشان: ۲۹۶۲۹۸ |

صاحب امتیاز و مدیر و سردبیر: دکتر شاهین آریامنش |

مدیر داخلی: هوشنگ رستمی |

نشان مجله ایران ورجاوند برگرفته از گچبری ساسانی یافت شده از تیسفون عراق مربوط به دوره ساسانی است. داستان این گچبری به سال‌ها پیش بازمی‌گردد هنگامی که اسکار روتیر باستان‌شناس آلمانی همراه گروهش در سال ۱۹۲۹ میلادی در تیسفون در محدوده ساختمان بزرگی با نام معارید در حدود ۳ کیلومتری تاق کسری و ۱/۷۵ کیلومتری شمال دهکده سلمان پاک به کاوش‌های باستان‌شناسی پرداخت که در این کاوش‌ها از محلی که سپس‌تر خانه معارید ۶ نام گرفت شماری صفحه‌های گچبری گرد به دست آورد که در میان آنها صفحه‌گردی با دو بال گشوده شده از روبه‌رو وجود داشت که این دو بال، نشانی به شکل هلال ماه را دربر گرفته‌اند. این گچبری در موزه برلین آلمان نگهداری می‌شود.

تصویر جلد: شانه زرین سکایی از محوطه سلوخوا، که به احتمال یونانیان ساخته‌اند. اوایل سده چهارم، موزه ارمیتاژ روسیه

تهران، صندوق پستی: ۱۴۵۱۵-۵۶۹

www.iranvarjavand.ir

Iranvarjavand@hotmail.com

۰۹۳۹۵۹۶۹۴۶۶

همه حقوق این اثر برای ایران ورجاوند محفوظ است.

تکثیر، انتشار، چاپ و بازنویسی این اثر یا بخشی از آن به هر شیوه همچون رونوشت، انتشار الکترونیکی، ضبط و ذخیره روی سی دی و چیزهایی از این دست بدون موافقت کتبی و قبلی مجله ایران ورجاوند ممنوع است و متخلفان بر پایه قانون «حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» تحت پیگرد قرار خواهند گرفت.

با همکاری گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن |

”سیاهه“

مقاله

- ۴ بررسی اشکفت و محوطه باز پل حسینه‌لی در دشت میانکوهی آسمان‌آباد ایلام | علی نوراللهی
تالارهای ستون‌دار خوارزم باستان | مایکل میناردی، آلیسون و. جی. بتس و غیرت‌دین خُزانی‌زُف، ترجمه آرشاک
ایروانیان ۱۶
کارکرد آتشکده‌ها و چهارتاقی‌های استان ایلام در زاگرس مرکزی | علی نوراللهی ۴۷

پرونده

- تاریخچه باستان‌شناسی چشم‌انداز (منظر): سنت‌ها و رویکردهای عمده | مارینا گگیاستا، ترجمه سمانه فرخی
عیسوند ۷۸
باستان‌شناسی چشم‌انداز | سزار پارخرو اوینا، فیلیپه سرایدو بوآدو و داوید باریرو، ترجمه علی اصغر سلحشور
۱۲۳
مطالعه زمین‌سیمای گذشته: زندگی‌شده، بازسازی‌شده و زنده‌شده | کریستا کارو، ماریکا ماگی، هانس پالانگ،
ترجمه محسن دانا ۱۳۸
قوم‌باستان‌شناسی، قیاس تمثیلی و جامعه باستان | مارک ورهوفن، ترجمه علی اصغر سلحشور ۱۵۷

پیشخوان

- ۱۷۹ اخلاق باستان‌شناسی | حسین صبری
۱۸۳ سکاها | شاهین آریامنش

کارکرد آتشکده‌ها و چهارتاقی‌های استان ایلام در زاگرس مرکزی

علی نوراللهی
دکتری باستان‌شناسی تاریخی

چکیده

شناخت و کارکرد چهارتاقی‌ها همواره با چالش‌ها و ابهاماتی روبه‌رو بوده و پژوهشگران در این باره دیدگاه‌های متفاوتی را از میل راهنما تا جای مراسم آیینی بیان کرده‌اند. البته کارکرد آنها را در ارتباط با موقعیت آنها نیز در نظر گرفته‌اند. در استان ایلام که امروزه بخش غربی زاگرس مرکزی را در برمی‌گیرد تاکنون آتشکده‌ها و چهارتاقی‌های متعددی شناسایی و تعدادی از آنها معرفی شده‌اند. هرچند با توجه به موقعیت خاص این منطقه که نزدیک‌ترین مسیرها به میان‌رودان و تیسفون یعنی تخته‌گاه ساسانیان از این منطقه می‌گذرد آنچنان که بایسته است مطالعه جدی روی این موضوع صورت نگرفته است. تعدادی از این بناها توسط واندنبرگ شناسایی و معرفی شدند و بعد از نامبرده دانش اندکی از این بناها در دست است که دلیل آن نخست به شرایط طبیعی و کوهستانی این استان بازمی‌گردد به طوری که بسیاری از این بناها در ارتفاعات غیر قابل دسترس قرار گرفته‌اند، دومین دلیلش این است که بر اثر مرور زمان بسیاری از بناها از بین رفته‌اند و پایه‌های آنها با رسوبات پوشیده شده است و ممکن است به صورت اتفاقی و ناگهانی بر اثر فعالیت‌های انسانی یا طبیعی نمایان شوند. بنابراین در این نوشتار کوشیده‌ام به تعدادی از این دست بناها که شناخته شده‌اند و همچنین برخی دیگر که ناشناخته‌اند بپردازم.

واژه‌های کلیدی: زاگرس مرکزی، آتشکده، چهارتاقی، ایلام، کُلم، کانی گمگ، میان.

درآمد

مانند هر پدیده تبلیغاتی دیگر نیازمند یک ایدئولوژی و دید تاریخی بود. آیین زرتشتی که دین حکومتی و رسمی ساسانیان بود خود وسیله‌ای برای اعمال نفوذ موبدان در همه جنبه‌های زندگی مردمان فراهم کرد (بنگرید به

ساسانیان با برتخت نشستن اردشیر یکم در سده سوم، کوشش فراوانی برای ایجاد پدیده‌ای دینی-سیاسی به نام ایران آغاز کردند. این پدیده و دستگاه پیچیده اجتماعی-دینی و سیاسی

دریایی، ۱۳۸۲: ۶۷). بنابراین پر بیراه نیست که اگر بگوییم ساخت چهارتاقی‌ها و آتشکده‌ها در هر کوی و برزن (کنار شاهراه‌های ارتباطی و مراکز جمعیتی) از مهم‌ترین عوامل تبلیغاتی بوده، که ما در جای‌جای قلمرو آنان شاهدش هستیم. با توجه به اینکه در دوره ساسانی ما با یگانگی دین و دولت روبه‌رو هستیم دیگر آتشکده‌ها فقط کارکرد مذهبی صرف نداشته بلکه کارکردهای سیاسی و اجتماعی و اقتصادی پیدا کردند، بنابراین شناخت کارکرد آتشکده و بناها بدون توجه به این عوامل ناقص خواهد بود.

از یک طرف طرح مستندات دقیق‌تر دربارهٔ چهارتاقی‌ها، تناقضات آشکاری بین نگاه رایج دربارهٔ معماری مذهبی ساسانی و از طرف دیگر داده‌ها و نتایج واقعی به‌دست‌آمده از ۱. کاوش‌های انجام‌شده در بنا و مکان‌های مذهبی ساسانی؛ ۲. مشاهدهٔ معابد زرتشتی اخیر و ۳. مشاهدهٔ خود چهارتاقی‌ها را به‌وجود می‌آورد (Huff, 1974: 243). پیشتر آندره گدار به این تناقضات برخورد کرده بود و در این باره می‌نویسد: هر چند که معبدها اغلب به شکل چهارتاق‌های مجزا به ما رسیده‌اند، ولی باید دقت کرد که همهٔ چهارتاقی‌های تنها، حتی آنگاه که آتشگاه بودن آنها محرز شده باشد، بقایای معابد نیستند. بعضی از آنها چیزهایی هستند که به‌علت عدم وجود کلمه بهتری، من آن را علامت می‌نامم، این علامت‌ها عموماً بر بلندی‌ها، در مرئی و منظر مرکز مهم جمعیت یا در گردنه‌ها قرار می‌گرفتند و به همین دلیل به‌سهولت قابل شناسایی‌اند. وانگهی، عملاً بین این دو گونه بنا تفاوتی جز اندازه آنها و محل استقرارشان وجود ندارد. یکی از آنها یعنی معبد، در شهر

و دهی، جمعی طرفدار معتقد داشته ولی آن دیگری که تقریباً دور از دسترس بوده فاقد آن بوده است و در نتیجه بناهای ضمیمه‌ای بیشتری داشته است و تعداد اداره‌کنندگان آن نیز فزونتر بوده‌اند. معبد، محصور در یک چهار دیواری بوده است، حال آنکه در جلو یا اطراف آتش کوهستان فضایی لاینهای گسترده بوده است. به‌علاوه بنای چهارتاق در معابد زینت صحنی بوده منظم با منضومات (الحاقات) مرتب حال آنکه علامت، بناهای وابسته به خود را به هر شکل ممکن از گزند باد و باران مصون می‌داشته و حتی آنها را در بریدگی یک صخره جای می‌داده است (گدار، ج ۱، ۱۳۷۱: ۳۲).

تاکنون چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های متعددی در منطقهٔ غرب زاگرس مرکزی یعنی استان ایلام شناسایی و معرفی شده‌اند و برخی دیگر نیز تاکنون معرفی نشده‌اند. موقعیت قرارگیری این آتشکده‌ها نسبت به راه‌های اصلی و دشت‌ها تاکنون مورد بحث قرار نگرفته که این موضوع با توجه به موقعیت چهارتاقی‌های مجرد یا ساده و آتشکده‌های مرکب می‌تواند اطلاعات دست اولی را دربارهٔ کارکرد هر یک از این بناها در اختیار مان قرار دهد. به‌طوری‌که این منطقه که در دوره ساسانی شاهراه‌های بزرگی که ارتباط تیسفون را به شهرهای مهم این منطقه امکان‌پذیر می‌ساختند از این کوهستان‌ها و دشت‌ها عبور می‌کرده‌اند. تأمین امنیت آنها نیز از دغدغه‌های شاهنشاهی ساسانی بوده است که وجود دژهای متعدد در این منطقه و اشراف آنها بر این راه‌ها بازگوکننده این اهمیت است.

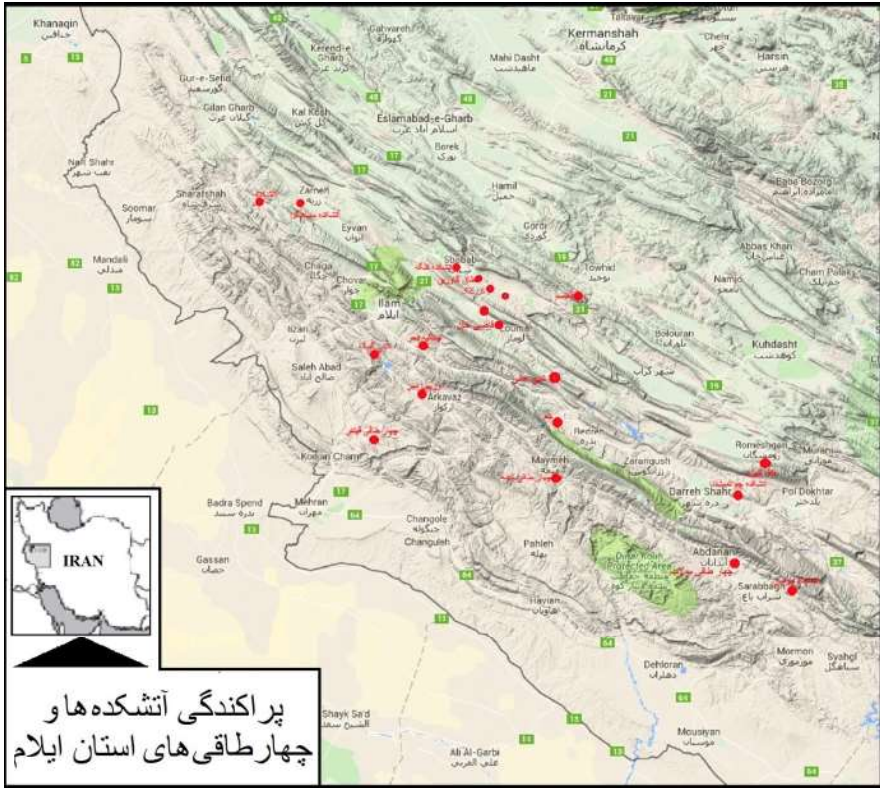
آتشکده‌های با دالان و دهلیزهای پیرامونی در حاشیهٔ دشت‌ها و نزدیک رودخانه و منابع آب برپا شده‌اند و چهارتاقی‌های ساده که آتش

در حال سوختن در زیر آنها از چهار طرف قابل دیدم بوده در ارتفاعات و مشرف بر راه‌ها و دشت‌ها ایجاد شده‌اند. از طرف دیگر با توجه به اینکه در آیین زرتشتی قرارگیری آتش در معرض آفتاب، آب و باد گناه شمرده می‌شده است. چهارتاقی‌ها که چهار طرف آنها باز بوده و به راحتی در معرض آفتاب و دیگر عوامل طبیعی قرار می‌گرفتند را نمی‌توان آتشکده دانست. در کتاب سد در بندهش در این مورد در بخش شصت و نهم آمده است: اینکه نور خورشید نبایستی که بر آتش افتد چه هرگاه که نور آفتاب بر آتش بیفتد گناه است. اگر خورشید بر آتش بتابد یا در معرض نور خورشید قرار گیرد سه استبر گناه باشد اگر چیزی برای جلوگیری از تابش خورشید بر آتش بر آن قرار دهید باید که آن سوراخی نداشته باشد، زیرا خوره و زور آتش کمتر می‌شود (صد در بندهش ۱۹۰۹: ۵۰؛ Sad Dar, 1885: 334-335). بنابراین نگارنده معتقد است که چارتاقی‌های که در ارتفاعات و مشرف بر دشت‌های این منطقه ایجاد شده‌اند را بایستی نوعی میل راهنما و محلی برای رساندن پیام یا اعلام هشدار در کوتاه‌ترین زمان ممکن دانست^۱. در زیر مختصر به چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های دیگر که در استان ایلام شناسایی شده و برخی از آنها هنوز ناشناخته‌اند می‌پردازم (تصویر ۱).

پیشینه پژوهش

در منابع تاریخی و جغرافیایی اسلامی از راه‌ها و شرایط جغرافیایی این منطقه بارها نام برده شده و اطلاعات ارزشمندی را در اختیار محققان قرار می‌دهند که در شناخت وضعیت اجتماعی، جمعیتی و اقتصادی و طبیعی منطقه مفید هستند، اما این نوشته‌ها نشان‌دهنده این موضوع نیز هستند که بیشتر این اطلاعات نقل قول است و در اکثر موارد خود نویسندگان به این مناطق نرفته‌اند. سر هنری رالینسون اولین محقق غربی است که تحت لوای مستشار نظامی (۱۲۱۵ ش-۱۸۳۶ م) از این منطقه بازدید و عبور کرد (Rawlinson, 1839: 49). پس از وی کسان دیگری مانند فریا استارک (استارک، ۱۳۶۴) و هوگو گروته (گروته، ۱۳۶۹) نیز سفرهایی به نواحی ایلام داشته‌اند، اما فعالیت‌های علمی باستان‌شناسی در این منطقه از زاگرس مرکزی به کاوش‌ها و بررسی‌های دامنه‌دار سر اورل استین در سال ۱۹۳۰ میلادی برمی‌گردد، که از سیستان تا آذربایجان را بررسی کرد و محوطه‌های زیادی را شناسایی و کاوش کرد (-Stein, 1940: 278). دمرگان نیز منطقه دره شهر و سیروان را مورد بررسی قرار داد (دمرگان، ۱۳۳۹: ۲۱۴). اما این پژوهشگران در نوشته‌های خویش به آتشکده‌ها و چارتاقی مناطقی که در آن به

۱ طبری ضمن اشاره به موضوع چگونگی لشکرکشی به سغد و خراسان به علامت دادن با آتش در شب نیز اشاره کرده و می‌نویسد: تبع، شمر را سوی خراسان روان کرد و پسر خویش حسان را سوی سغد روان کرد و گفت هرکه زودتر به چین رسید فرمانروای آن باشد... و آنها که پنداشتند شمر و حسان بن تبع در چین بودند تا بمردند گویند که تبع میان خویش و آنها مناره‌ها نهاد؛ و چون رخدادی بود، شبانگاه آتش می‌افروختند و به یک شب خبر می‌رسید؛ و نشانه فی مابین این بود که اگر دوبار آتش از طرف یمن افروخته شد هلاکت یعفر است و اگر سه بار افروخته شد، این هلاکت تبع است؛ و اگر آتش از سوی آنها باشد، هلاکت حسان است؛ و اگر دو آتش باشد، هلاکت هر دو است؛ و بر این نشانه بودند (طبری، ج ۲، ۱۳۶۲: ۶۴۴-۶۴۵). همچنین مسعودی از دیده شدن آتش‌های طبیعی که امروزه در غرب ایلام و در ارتفاعات گله جار چوار تا پیش از ایجاد کارخانه تصفیه گاز آتش از آنها زبانه می‌کشید می‌نویسد: آتشفشان اریوجان مجاور سیروان از ولایت ملسیدان که بنام حمه تومان معروف است و مجاور منجلان است و از چهل فرسخی بغداد بر راه بندنجین و ابراز-الروز دیده می‌شود (مسعودی، ۱۳۶۵: ۵۹).

تصویر ۱. پراکنندگی و موقعیت آتشکده ها و چهارطاقی های ایلام (تنظیم علی نوراللهی).

196-175).

آتشکده چم نمیشت

این آتشکده که در محل به نام چهارطاقی شناخته می‌شود در فاصله ۸۵۰ متری جنوب غرب روستای چم نمیشت دهستان زرین دشت دره شهر و بر پشته‌ای طبیعی در سمت غربی جاده آسفالته روستای چم نمیشت به هومان واقع است. این محوطه و بنا در حدود ۱/۵ کیلومتری جنوب پل تاریخی چم نمیشت قرار گرفته است. این بنا در موقعیت در ارتفاع ۵۹۷ متری از سطح دریا و به ابعاد ۶۱×۴۱ متر است و دارای ارتفاعی در حدود ۷ متر نسبت به زمین‌های اطراف است و رأس آن با شیب

مسافرت یا پژوهش پرداخته بودند نکرده‌اند. برای نمونه رالینسن، استین، استارک و دمرگان باوجود اینکه از دره شهر، ایوان، بدره و سیروان نوشته‌اند، اما از بناها و آتشکده‌ها نامی به میان نیاورده‌اند، اما معرفی آتشکده‌ها و چهارطاقی‌ها به فعالیت هیئت بامی به سرپرستی واندنبرگ که گورستان‌های مربوط به عصر آهن را در ایلام کاوش نجات‌بخشی کرد، بازمی‌گردد که در این کاوش‌ها تعدادی از این بناها از جمله چهارطاقی سه‌پا (سیاه‌گل)، چهارطاقی طبل خانه، وریل مهر، چهارطاقی کوشک قینفر، چهارطاقی پشیتل میمه، چهارطاقی چنگیه و چهارطاقی امامزاده در گیلان غرب را که در راه آنها قرار داشت، بررسی و معرفی کرد (Vandenberghe, 1977).

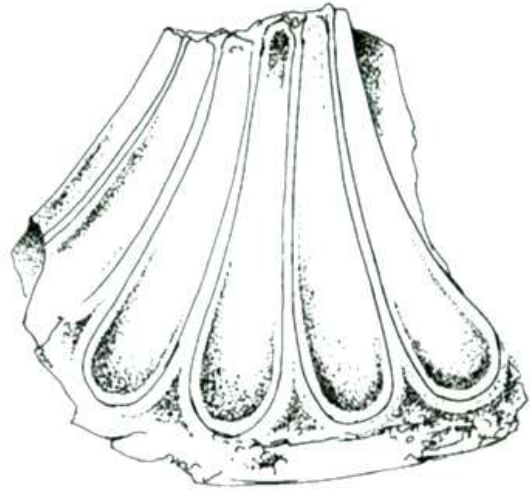
تصویر ۲. عکس هوایی چمنمیش (بالا) بخشی از دیواره بیرونی دالان و قوس چهارتاقی (پایین) (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۶)

نتیجه حفاری‌های قاچاق آشکار شده که به ابعاد حدود ۵×۵ متر است. به احتمال چهارتاقی است که بخش‌های از تاق گهواره‌ای پوشش آن سالم مانده و قابل دیدن است. در ساخت آن از لاشه‌سنگ و گچ نیمکوب استفاده شده است. بقایای دیگر معماری که در این محوطه آشکار است رد و بقایای دیواری به ضخامت حدود ۱/۱۰ تا ۱/۵۰ سانتی‌متر است که به صورت

به نسبت تندی به اراضی پیرامون منتهی می‌شود. چنانکه در عکس هوایی نیز دیده می‌شود بخش فوقانی محوطه که بنایی در آن مدفون است را گنج‌یابان حفاری کننده‌اند و سطح محوطه هر ساله توسط مالکان زیر شخم می‌رود (تصویر ۲ بالا). در این محوطه بقایای معماری دیده می‌شود که شامل دو بخش است. بخش اول در بخش فوقانی محوطه وجود دارد که در

گل نیلوفر آبی تزیین شده است (پرونده ثبتی آتشکده چم نمیش). مشابه این پایه آتشدان از آتشکده شیان و میل میلگه (مرادی ۱۳۸۸: ۱۷۲-۱۷۵، ۱۷۳) و چهارتاقی قلعه ویزنهار (معمدی، ۱۳۷۱)، آتشکده ویگل (جاوری، ۱۳۹۱) و پایه آتشدان از تپه باستانی کهریز نوش آباد (<http://tn.ai/1886038>) و امامزاده حاصل ظالمی، امامزاده شاه نورالدین، قلعه برازجان، آتشدان چهارتاقی خفرویه علامرود، محوطه شبستان چاه مز، سرگاه یک لامرد، آتشدان به ده، پایه آتشدان بهرستان (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۲۲-۲۰۸) و در سواحل خلیج فارس نیز از تل شهید و روستای کشتو (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۱۹۹-۲۰۲) به دست آمده است (تصویر ۳).

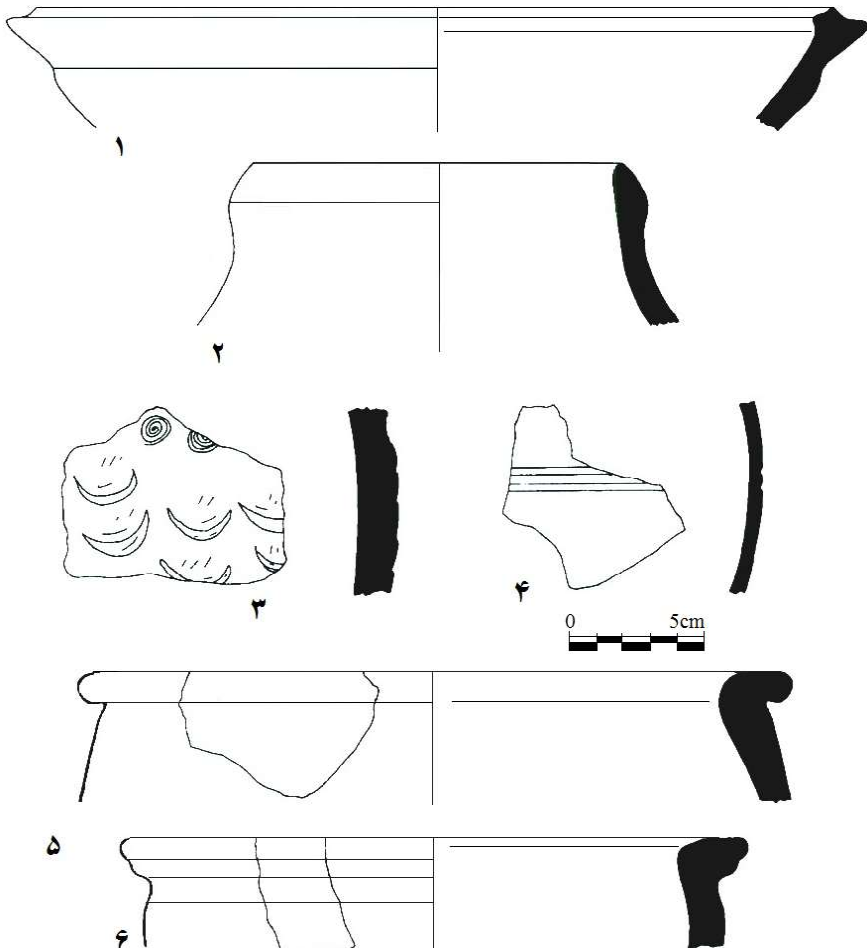
علاوه بر این تعدادی سفال از سطح محوطه جمع آوری شده که شامل لبه، کفه و بدنه ظرف است که دارای نقوش تزیینی قاشقی، فلسی و کنده نواری است در میان این سفال‌های سطحی یک قطعه سفال کلینکی نیز وجود دارد. این سفال‌ها در سطح بنا به دست آمده‌اند و در کنار سایر مدارک از جمله بقایای معماری و پایه آتشدان نشان‌دهنده این است که این بنا متعلق به دوره ساسانی است (تصویر ۳-۴).

تصویر ۳. پایه آتشدان گچی به دست آمده از چم نمیش و طرح آن (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۶)

مربع بنای مخروطی فوقانی را دربرگرفته است. با توجه به این شواهد این بنا مربوط به آتشکده‌ای با چهارتاقی و دالان‌های پیرامونی است (تصویر ۲ پایین).

بخشی از پایه گچی آتشدانی به صورت شکسته در کنار چاله‌هایی که توسط قاچاقچیان کنده شده بود به دست آمد که با نقوش قالبی

تصویر ۴. طرح و شرح سفال‌های به دست آمده از چم نمیش (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۶، تنظیم و شرح و مقایسه سفال‌ها از نگارنده)

آتشکده سیاه گل (سه‌پا)

آتشکده سیاه گل یا سه‌پا در ۲۰ کیلومتری غرب ایوان در جنوب روستای سرتنگ بخش زرنه و درحاشیه جنوبی رودکنگیر و در دامنه‌های شمالی کوه شیره زول واقع است (تصویر ۶). این بنا در حد فاصل بین آثار دوره اشکانی و ساسانی گامیش در غرب و گمبد جانیر (گنبد جهانگیر) در شرق آن قرار دارد و لویی و اندنبرگ در سال ۱۹۷۷ این آتشکده را معرفی کرد

(Vandenbergh, 1977: 184-189).

این بنا دارای پلانی مربع شکل در جهات اصلی جغرافیایی ساخته شده است و در وسط هر کدام از اضلاع دارای ورودی با تاق قوسی به دالان طواف است که امروزه یکی از ورودی‌ها در دیوار بیرونی دالان جنوبی باقی مانده است. این بنا دارای ابعاد $۱۲/۸۰ \times ۱۲/۸۰$ متر است. در ضلع جنوب شرقی بنای اصلی این بنا بقایای اتاق یا اتاق‌هایی دیده می‌شود. ابعاد چهارتاقی

ردیف	نام محوطه	توضیحات (نوع، خمیره، رنگ داخل و بیرون، آمیزه، تزئین، فن ساخت، حرارت پخت)	دوره	منبع
۱	چم نمیشث	لبه، نارنجی، قهوه‌ای، نخودی، ماسه نرم، چرخ‌ساز، کافی	پارتن- ساسانی	کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۰۷
۲	چم نمیشث	لبه، خاکستری سوخته، قهوه‌ای، قهوه‌ای تیره، ماسه نرم، چرخ‌ساز، کافی	ساسانی	کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۰۷
۳	چم نمیشث	بدنه، قهوه‌ای، قهوه‌ای، قهوه‌ای، شن، چرخ‌ساز، تزئین قاشقی و فشرده فلسی، کافی	ساسانی	محمدی‌فر و طهماسبی ۱۳۹۳: ت ۴۳ محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۹۰: ت ۵ کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۰۶، ت ۲۶ Keall & Keall, 1981: fig 22 لک‌پور، ۱۳۸۹: طرح ۱۹
۴	چم نمیشث	بدنه، خاکستری، قهوه‌ای نارنجی، ماسه نرم، چرخ‌ساز، تزئین نوار کنده افقی، کافی	پارتی	کامبخش فرد ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۷ Keall&Keall,1981:fig27
۵	چم نمیشث	لبه، قهوه‌ای نارنجی، کرمی، کرمی، ماسه، چرخ‌ساز، کافی	ساسانی	محمدی‌فر و طهماسبی، ۱۳۹۳: ت ۱۹ محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۹۰: ت ۸ کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۰۷
۶	چم نمیشث	لبه، قهوه‌ای، نخودی، نخودی، ماسه نرم، چرخ‌ساز، کافی	ساسانی	محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۹۰: ت ۶ و ت ۵ کامبخش فرد، ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۰۷

جدول ۱. شرح سفال‌های به‌دست‌آمده از چم نمیشث (پرونده ثبتی اثر ۱۳۸۶، تنظیم و شرح و مقایسه سفال‌ها از نگارنده)

این فضا با راهرو و دالانی به عرض ۲/۱۰ متر ایجاد شده که از طریق ورودی‌های چهارتاقی به این راهروها قابل دسترس هستند. دیواره بیرونی این راهرو ۱/۴۰ سانتی‌متر ضخامت دارند که دارای پوشش گهواره‌ای هستند. در ایجاد این پوشش به نظر می‌رسد از هیچ‌گونه قالبی استفاده نشده است. امروزه بخش‌های از این پوشش گهواره‌ای باقی است. در وسط اضلاع بیرونی دالان طواف نیز درهای به عرض ۱/۵۰ سانتی‌متر برای ورود زوار جهت طواف و گردش

اصلی آتشکده سیاهگل ۸/۶۰×۸/۶۰ متر است که دارای جرزهایی به ضخامت ۲/۴۰ متر و دیوارهایی به ضخامت ۱/۶۰ متر است که ورودی‌هایش به عرض ۳/۸۰ متر است. برای انتقال از فضای چهارتاقی به دایره در چهارگوش فیلبوش‌های ساده‌ای ایجاد کرده‌اند و سپس پوشش گنبدی نیم‌کاسه‌ای را روی آن استوار کرده‌اند. در گردنه پوشش گنبدی در چهار جهت نورگیرهای کوچکی برای تأمین نور و تهویه هوای فضای چهارتاقی تعبیه کرده‌اند. اطراف

تصویر ۵. نمای کلی از آتشکده سه‌پا از بالا (آ. نگارنده).

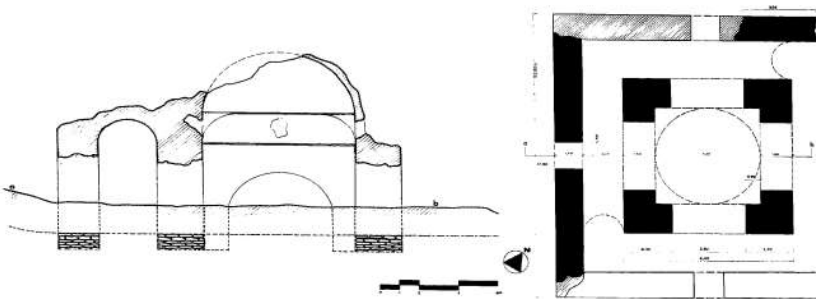
این آتشکده که در کنار راهی باستانی قرار دارد که اریوحان یا اریوجان باستانی در دشت ایوان را به تیسفون پایتخت باستانی ساسانیان در میان‌رودان از یک طرف و از طرف دیگر به شهر شیروان (سیروان) و مهرجان قذق (مهرگان گدگ یا سیمره و دره‌شهر امروزی) وصل می‌کرده است و بر اهمیت این بنا و راه فوق‌افزوده است. بخش‌های از سنگ‌فرش این راه که به هولهری (ایل‌راه) موسوم است از میانه دشت ایوان و بقایای اریوحان (یکی از شهرهای ایالت ماسبدان جبال) به سمت شرق و کوه‌های بانکول و از آنجا به سیروان و دشت چرداول می‌رسد، که نشانگر اهمیت این منطقه در دوره ساسانی و حتی پیش و پس از آن است (نوراللهی، ۱۳۸۴: ۶۸).

دور آتش برای نیایش‌کنندگان و زوار ایجاد شده است (تصویر ۵، ۷). هنگام پاکسازی جهت مرمت پایه‌های این بنا که در سال ۱۳۷۹ انجام گرفت روی سکویی در داخل بنا یک هاون فلزی یافت شده که امروزه در میراث فرهنگی ایلام نگهداری می‌شود و به احتمال از این هاون جهت ساییدن هوم یا گیاهان معطر استفاده شده است.

مصالح اصلی این بنا مانند همه بناهای دوره ساسانی شامل لاشه‌سنگ و ملاط گچ نیمکوب است. گچ مورد نیاز این بنا از معدن گچی که در حدود ۱۲ کیلومتری شرق این بنا و در نزدیکی روستای بلیین واقع است تأمین می‌شده است. علاوه بر این در فاصله ۵۰ متری جنوب شرق این بنا بقایای اتاقکی وجود دارد که به احتمال محل نگهداری آتش بوده است.

تصویر ۶. نمای کلی آتشکده سیاهگل و محل نگهداری آتش آن (آ. نگارنده).

تصویر ۷. پلان و نمای آتشکده سیاهگل (Vandenbergh, 1977: fig. 6).

تصویر ۸. ویرانه‌های آتشفشان میان در حاشیه گنگیر (آ. نگارنده).

آتشفشان میان^۱

این آتشفشان در ۵۰ متری تراس و حاشیه جنوبی رود گنگیر و در میان زمین‌های کشاورزی روستای میان و در ۱۵۰ متری جنوب شرق روستای میان (میدان) در بخش پلپه بخش زرنه شهرستان ایوان واقع شده است. در کنار یکی از راه‌های باستانی موسوم به هولهری که با عبور از کرانه‌های گنگیر به دشت ایوان می‌رسد، ساخته شده است. ارتفاع آن از زمین کشاورزی اطراف ۱ متر و از سطح رودخانه گنگیر ۸ متر است (تصویر ۸-۹). این محوطه که آثار یک بنای مخروبه را نشان می‌دهد توسط سوداگران فرهنگ به شدت تخریب شده است به طوری که

فقط گودال‌های بزرگ و لاشه‌سنگ‌های پراکنده‌ای از آن باقی‌مانده است. ساکنان روستای میان این محوطه را محوطه آتشفشان می‌نامند. بنای آتشفشان حدود ۱۲/۵۰ تا ۱۳ متر است. چهارتاقی که پایه‌های آن توسط گنج‌یابان کاوش شده ابعادی حدود ۹ × ۹ متر دارد. بخشی از قوس تاق آن در داخل یکی از چاله‌ها قابل مشاهده است که از لاشه‌سنگ و گچ نیمکوب ساخته شده است (تصویر ۱۰). این بنا دارای موقعیتی شبیه به آتشفشان سیاهگل - در دامنه شمالی کوه شیره‌زول- است و هر دو این بناها بر تراس آبرفتی حاشیه جنوبی گنگیر واقع شده‌اند. از آنجاکه بیشتر بخش‌های این بنا زیر خاک‌های آبرفتی و کشاورزی پوشیده

۱ برگرفته از مقاله نوراللهی، علی، (منتشر نشده)، آتشفشان‌های نویافته در حاشیه رود گنگیر ایوان.

تصویر ۹. بقایای یکی از فوس‌های شرقی آتشکده میان (آ. نگارنده).

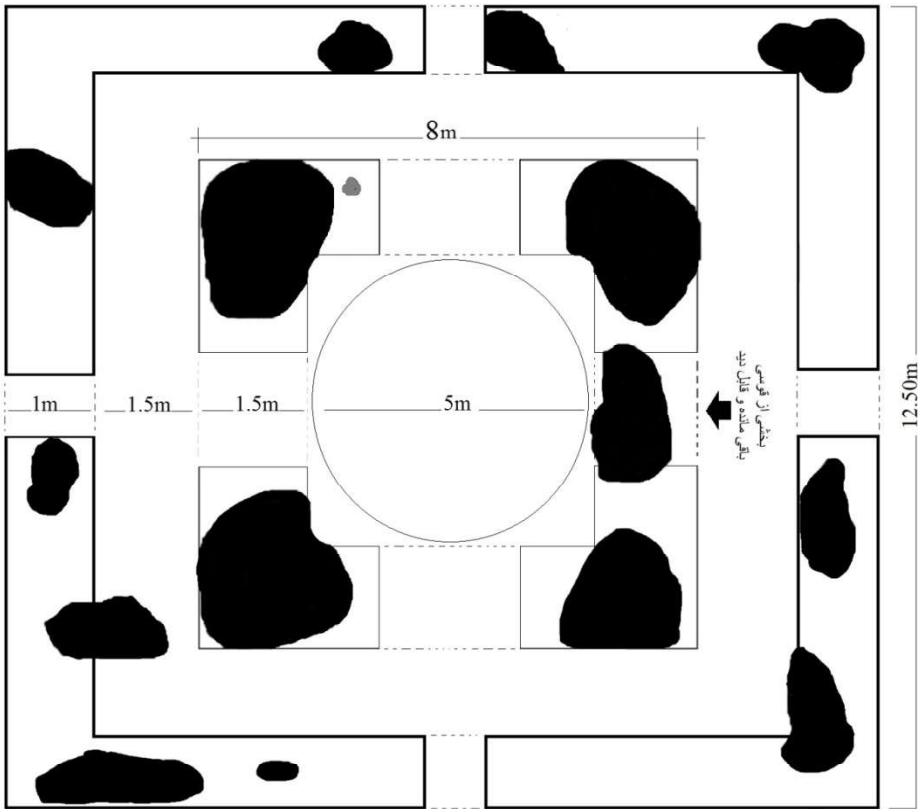
اهمیت این منطقه در دوره ساسانی و حتی پیش و پس از آن است (نوراللهی، ۱۳۸۴: ۶۸). از سطح این محوطه چند قطعه سفال به دست آمد که شبیه به سفال‌های محوطه میان ۳ است که در ۵۰ متری جنوب غرب این محوطه واقع شده است که متعلق به دوره ساسانی است (همان).

آتشکده‌های کلم (Ko-lm)

در دامنه‌های شمالی کبیرکوه که به صورت دیواره ای در جهت شمال غربی به جنوب شرقی کشیده شده آثار دو بنای بزرگ به فاصله ۱۵۰ متر از همدیگر مشرف بر دره و روستای کلم ساخته شده است (تصویر ۱۱). این دو بنا در محل به آتشکده و قلعه کلم معروف هستند، که ناشی از این عامل است که مردمان محلی بنایی که بر ارتفاعی صخره‌ای ساخته شده را

و پنهان مانده است. پلان دقیق آن معلوم نیست، ولی با توجه به آثار سطحی به احتمال دارای دالان و راهرو پیرامون چهارتاقی است و پلانی شبیه آتشکده سیاهگل دارد. از آنجاکه فاصله کمی از رودخانه گنگیر دارد می‌توان آن را محل و آتشکده‌ای برای نیایش آناهیتا دانست. همچنین موقعیت ویژه این آتشکده که در کنار راهی قرار دارد که اریوچان یا اریوچان باستانی در دشت ایوان را به پایتخت باستانی ساسانیان در میان‌رودان وصل می‌کرده است بر اهمیت این بنا و راه فوق افزوده است. بخش‌هایی از سنگ‌فرش که به هولهری (ایل‌راه) موسوم است هنوز وجود دارد که از میانه دشت ایوان و بقایای اریوچان (یکی از شهرهای ایالت ماسبدان جبال) به سمت شرق و کوه‌های بانکول و از آنجا به سیروان و دشت چرداول می‌رسد و نشانگر

- پاره دیوارها و بخش های موجود
- بخش های بازسازی شده

تصویر ۱۰. پلان تقریبی آتشکده میان (آ. نگارنده).

قرار دارد و راه باستانی ایلام امروزی به روستا و بخش بدره از غرب نیز از همین تنگه می‌گذرد. استارک در مورد این راه در سفرنامه‌اش می‌نویسد: در آنجا که برآمدگی شهر به دامنه کوه متصل می‌شود، جاده کوهستانی از شرق به غرب در امتداد راه گنجه، و گلم و گذرگاه‌های پونه (پینه) و میمه و در امتداد دامنه‌های کبیرکوه یعنی رودخانه صیمره وجود دارد. این جاده‌های کوهستانی در سراسر دنیا، تقریباً همیشه از قرارگاه‌های باستانی می‌گذرند. شاید علت ساختن این نوع جاده‌ها آن بوده است که در

قلعه فرض کرده‌اند و بنای دیگر که در ارتفاعی کمتر و در غرب آن ساخته شده را آتشکده دانسته‌اند درحالی‌که بررسی و همچنین شیوه ساخت این دو بنا نشان‌دهنده کارکرد آتشکده‌ای این دو بناست. این دو آتشکده در انتهای دره‌ای کوهستانی که در جهت جنوب غربی به شمال شرقی به تنگه کافری و دره رود سیمره منتهی می‌شود و همچنین در شرق دشت بدره قرار دارند. راه دسترسی به این آتشکده‌ها یکی از طریق پیش‌گفته است و دیگری از طریق تنگه و شکافی کوهستانی است که در غرب آنها

تصویر ۱۱. نمای هوایی و موقعیت آتشکده‌های روستای کلم بالا

دسترس همه کس نباشد و معمولاً این راه‌های کوهستانی از جاده‌های پست امن‌ترند، از طرفی احداث چنین راه‌هایی و مناطق صعب‌العبور کوهستانی، نیاز به صرف کار و وقت بیشتری دارد (استارک، ۱۳۶۳: ۱۳۰). خانم استارک در ادامه از وجود بناهای ساسانی و یافتن گچبری در آنها در این منطقه سخن گفته ولی اشاره به نام خاصی نمی‌کند.

آتشکده شماره ۱. در جنوب غربی روستای کلم و درحاشیه شرقی رودخانه دائمی کلم بر بلندی صخره‌ای واقع شده است. این بنا در محوطه‌ای به ابعاد طول شمالی-جنوبی ۲۲/۵ متر و عرض شرقی-غربی ۲۲ متر ساخته شده است. برای ساخت این بنا از شکل صخره استفاده کرده‌اند و سپس نقشه مورد نظر را پیاده کرده‌اند (تصویر ۱۲).

آتشکده شماره ۲. در ۱۵۰ متری غرب

آتشکده شماره ۱ (موسوم به قلعه) و پایین‌دست آن واقع است. جهت احداث این بنا جنوب غربی شمال شرقی است. محوطه‌ای که این بنا در آن احداث شده، دارای ابعاد حدود ۳۵ متر شرقی غربی و ۳۰ متر جنوبی-شمالی است، که امروزه آثار چهارتاقی و بخش‌هایی از دیوارهای پیرامونی آن به‌صورت دیوارهای بریده‌بریده به ارتفاع بین ۲/۵ تا ۳ متر روی آن مشاهده می‌شود. این بنا با توجه به آثار باقی‌مانده حدود ۲۶ متر طول و ۱۹/۵ متر عرض دارد که امروزه از دالان و اتاق‌های شرقی و دیوار ضلع شمالی آن جز رد کمی که در سطح به‌سختی قابل مشاهده است، بقیه بخش‌ها تقریباً باقی‌مانده‌اند. از دالان شرقی براساس پاره‌دیواری که از بخش داخلی آن باقی‌مانده است، به دالان میانی راهی داشته که این درگاه دارای تاقی قوسی و نیم‌دایره است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۲. نمای کلی از جنوب از آتشکده شماره ۱ کلم بالا (آ. نگارنده).

تصویر ۱۳. نمای کلی از شرق آتشکده شماره ۲ روستای کلم بالا (آ. نگارنده).

آتشکده جولیان (ژیلیو)

جولیان (ژیلیو یا ژیلیون) از جمله شهرهای تاریخی ایلام است که در ۱۰ کیلومتری شهر آبدانان و در جنوب شرقی استان واقع شده است. شهر جولیان در بخش سراب باغ در دامنه کبیرکوه واقع شده است. دسترسی به این آتشکده که در میان خرابه‌های شهر جولیان قرار گرفته است، از طریق راه روستایی چم‌کبود امکان‌پذیر است. این بنا مانند دیگر آتشکده‌های ساسانی دارای چهارتاقی با دالان‌های پیرامونی است که امروزه تخریب شده و بخش‌های کمی از آن باقی مانده است (تصویر ۱۴). بخش‌های باقی مانده از لاشه‌سنگ و گچ نیمکوب ساخته شده‌اند. برای جلوگیری از فشار لایه‌های فوقانی و کاستن از وزن بنا در پایه‌ها از لاشه‌سنگ‌های بزرگ و هرچه بالاتر می‌رود از لاشه‌سنگ‌های کوچک‌تر استفاده شده است. امروز حدود ۲/۵ متر از دیوارهای آن باقی مانده و پوشش چارتاقی و دالان‌های آن فروریخته است. با توجه به بقایای معماری پراکنده در سطح محوطه شهر جولیان این دالان‌ها دارای پوشش گهواره‌ای یا لوله‌ای بوده است و بدون قالب ساخته شده‌اند. ورودی‌های چهارتاقی آن در وسط دیواره‌های جانبی و در چهار جهت اصلی قرار دارند که فضای چهارتاقی را به دالان پیرامونی یا دالان طواف متصل می‌کنند. عرض دالان پیرامونی ۱/۵ متر است که در پشت جرزها قرار دارد. ابعاد این بنا حدود ۱۴/۵×۱۴/۵ متر (فضای چهارتاقی آن ۶×۶ متر که دیواره آن دارای دو متر ضخامت است و دیوارهای دالان طواف نیز ۱/۵ متر است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۹۰: ۸۰) (تصویر ۱۵).

چهارتاقی کوشک قینفر

این چهارتاقی در ارتفاعات پشمن ۱۲ کیلومتری جنوب روستای پیر مامه (پیرمحمد) بخش ارکواز شهرستان ملک شاهی واقع است (Van-denbergh, 1977: 177) و مشرف بر دشت مهران (حدود ۳۰ کیلومتری غرب آن) و در کنار ایل‌راهی ساخته شده که قبلاً این ایل‌راه تا لبه مرز و از آنجا به زرباطیه و بغداد (به تیسفون باستانی) منتهی می‌شده است (تصویر ۱۶). ابعاد این بنا ۹/۷۰×۹/۷۰ متر و دارای درگاه‌های در چهار طرف به عرض ۴/۱۰ متر و ضخامت دیوارهای آن ۲/۲۰ متر است که با مصالح گچ نیمکوب و لاشه‌سنگ (غوطه‌ورسازی لاشه‌سنگ در ملات گچ نیمکوب) ساخته شده است، در طی زمان نمای بیرونی آن فروریخته است. در اطراف گنبد آن دریچه‌های کوچکی به‌عنوان نورگیر تعبیه شده است. گنبد نیم‌دایره‌ای با چهار گوشواره و فیلیپوش بر فضای چهارتاقی استوار شده که بخش‌هایی از آن همراه با نورگیرهای اطراف باقی مانده است (بنگرید به ibid, 179) (تصویر ۱۷-۱۹).

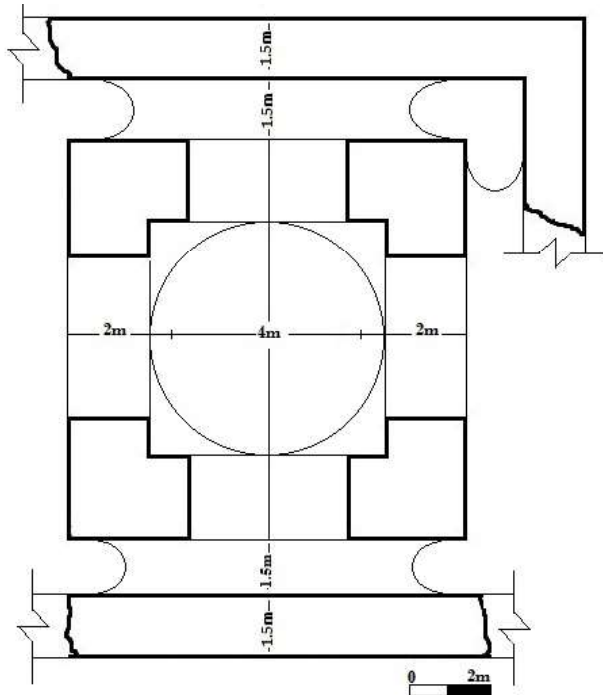
چهارتاقی ورپیل مهر

این چهارتاقی در ۵ کیلومتری شمال غرب ارکواز ملکشاهی و ۲ کیلومتری قلاجق (قلعه جوق) و در ۸ کیلومتری روستای مهر در جایی بنام ورپیل واقع است که نام این روستا تداعی‌کننده نام مهر و آیین مهری (میتراپی) در ایران باستان است. از این محوطه سکه‌های اردشیر اول (۲۲۴-۲۴۱ م) یافت شده است، علاوه بر آن در ۲ کیلومتری جنوب غربی روستای مهر و ۶ کیلومتری آن گورستانی به نام ورکبود (ور کاو) متعلق به عصر مفرغ (۲۷۰۰-۲۴۰۰ پم) نیز وجود دارد (Vandenbergh, 1977: 182). این بنا بر بلندی‌ای راهی که از تنگه گل‌گل ملکشاهی می‌گذرد و

تصویر ۱۴. نمایی از آتشکده جولیان در میان خرابه‌های شهر جولیان (ژیلیون) (آ. نگارنده).

تصویر ۱۵. پلان آتشکده جولیان (بازترسیم از نگارنده)

تصویر ۱۶. نمای هوایی کوشک فینفر و مسیر باستانی که از جنوب آن می‌گذرد.

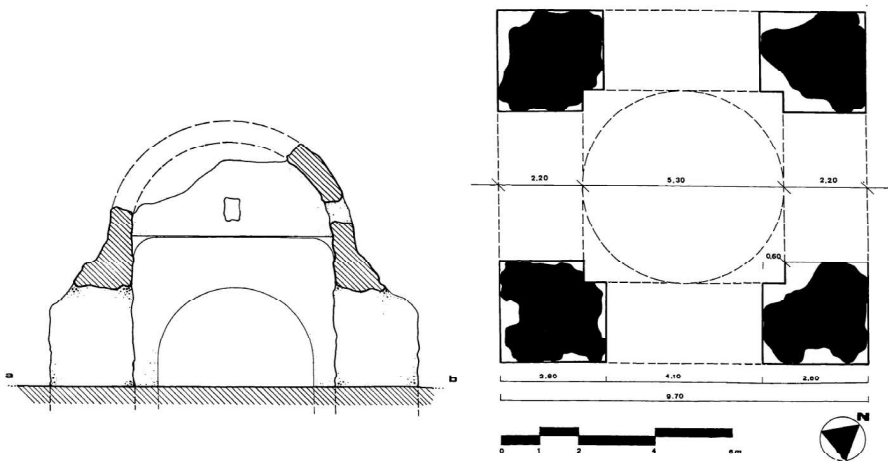
تصویر ۱۷. نمایی از چهارتاقی کوشک فینفر (آ. نگارنده).

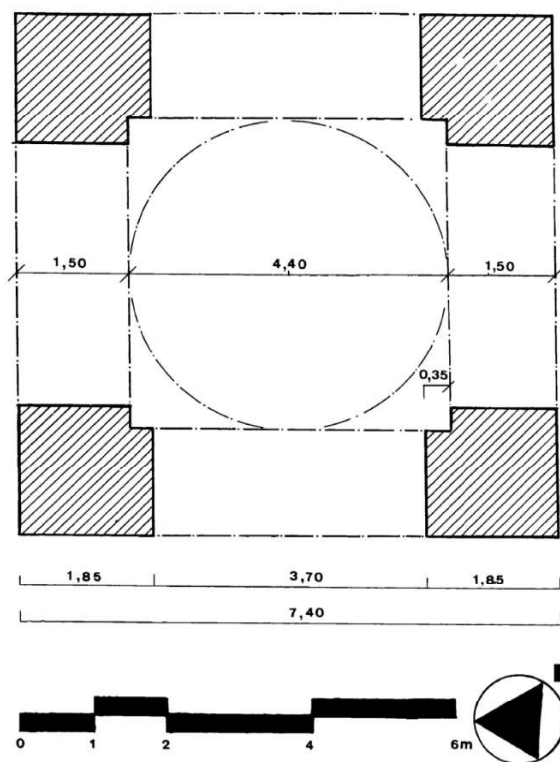
تصویر ۱۸. چهارتاقی کوشک قینفر در ارتفاعات پشمن (آ. نگارنده).

تصویر ۱۹. پلان و نمای کوشک قینفر (Vandenbergh, 1977: fig. 3)

متر طول و ضخامت دیوارهای آن ۱/۵۰ متر و ورودی‌های چهار طرف آن ۳/۷۰ متر است (Vandenbergh, 1977: 182). این چهارتاقی حد فاصل بین چهارتاقی کانگمگ و قینفر واقع است (تصویر ۲۰).

به ارکواز می‌رسد و از آنجا به نواحی مهران، میه‌خاص (میشخاص) و آبدانان و دهلران و نواحی مجاور می‌رسد، مشرف است و دارای ابعاد $۷/۴۰ \times ۷/۴۰$ متر است و ابعاد داخلی آن $۴/۴۰ \times ۴/۴۰$ متر و جرزهای آن ۱/۸۵

تصویر ۲۰. بلان چهارتاقی وریپل مهر (Vandenberghe, 1977: fig. 4)

محوطه‌ای که بنا روی آن قرار دارد آثار پلکانی از لاشه سنگ و گچ که تا پایین ایجاد شده وجود دارد که به احتمال برای دسترسی به چهارتاقی است (بازدید نگارنده) (تصویر ۲۱).

چهارتاقی میمه

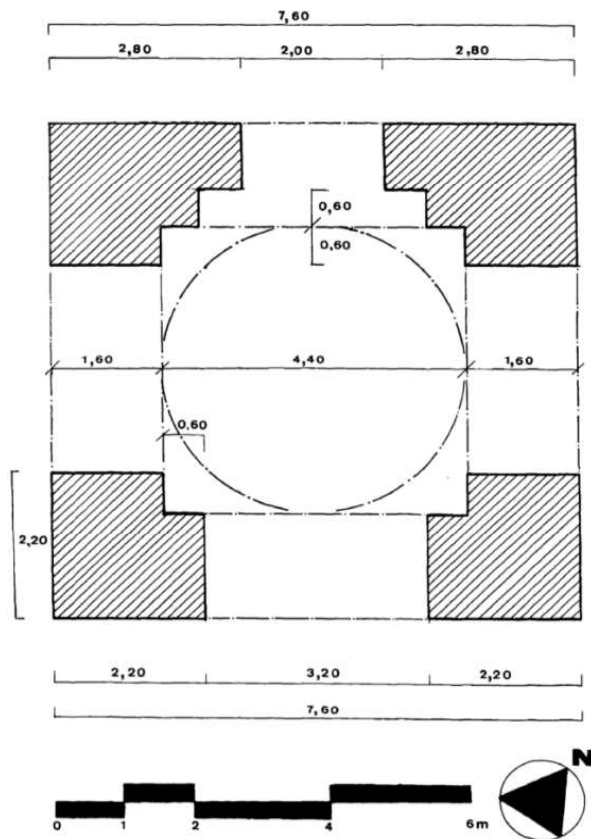
در جنوب روستای میمه آبدانان قرار دارد (Ibid, 177). ابعاد آن $9/20 \times 9/20$ متر با دیواره غربی به ضخامت $2/90$ متر و دیواره شرقی 2 متر است که فقط یکی از آن باقی مانده که از مصالح لاشه سنگ و گچ نیمکوب ساخته شده است (Ibid, 178) (تصویر ۲۲).

چهارتاقی طبل خانه

در یک کیلومتری شمال شرق روستای عشایری پشت اریشت شهرستان بدره ایلام قرار دارد. این چهارتاقی در تنگ اریشت در ۳ کیلومتری روستای بهرام‌خانی بخش بدره واقع شده است (Vandenberghe, 1977: 175). این چهارتاقی از نوع ساده است. ابعاد آن $7/60 \times 7/60$ متر است که ورودی جنوبی آن $3/20$ متر عرض و ورودی شمالی آن 2 متر عرض دارد و ضخامت دیواره‌های آن 160 سانتی‌متر است (Ibid, 176). در ضلع شرقی

۱ نزد اهالی این منطقه این بنا به طبل خانه معروف است و معتقدند که آرش پهلوان نامی ایران بر بالای این محوطه رفته داخل این چارتاقی برای جمع کردن و علامت دادن به لشکریان طبل می‌نواخته است.

تصویر ۲۱. پلان چهارتاقی طبل‌خانه (Vandenberghe, 1977: fig.1)

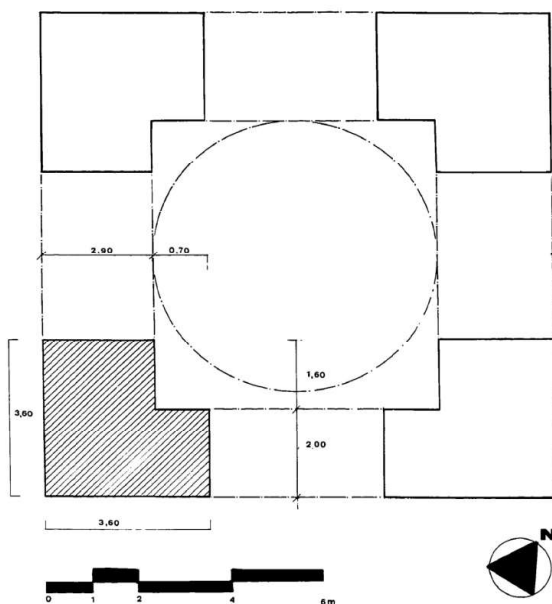
چهارتاقی چنگیه‌قبر

در روستای چنگیه‌قبر در حدود ۱۰ کیلومتری جنوب شرق شهر ایلام و دهستان میشخاص (میه‌خاص) واقع شده است. این چهارتاقی در میان و روی بلندی‌ای که امروزه خانه‌های روستایی در اطراف آن ساخته شده‌اند و بر مسیر ایلام به چنارباشی و دره‌شهر اشرف دارد. این چهارتاقی تقریباً مربع‌شکل و از گچ نیمکوب و لاشه‌سنگ (به‌صورت غوطه‌ورسازی لاشه‌سنگ‌ها در ملات گچ نیمکوب) ساخته شده، برای پوشاندن زمختی دیوارها با لایه‌ای از

گچ نیمکوب ضخیم اندود شده است (تصویر ۲۳-۲۵). اندازه طول ضلع شمالی ۸/۸۰ متر؛ ضلع غربی ۷/۸۰ متر؛ ضلع جنوبی ۸/۵۰ متر و ضلع شرقی ۷/۷۵ متر است. درگاه‌های آن ۳/۵۰ متر و ضخامت دیوارهای بخش شرقی ۱/۳۵ سانتی‌متر و بخش شمالی آن ۱/۶۵ سانتی‌متر و بخش غربی ۲/۷۰ متر است (Vandenberghe, 1977: 182-184) (تصویر ۲۶).

چهارتاقی کانی‌گمگ (گمبد)

این چهارتاقی در حدود ۱۵ کیلومتری جنوب

تصویر ۲۲. پلان چهارتاقی میمه (Vandenbergh, 1977: fig. 2).

کیلومتری روستای چم بور و مشرف بر راهی که از طریق چرداول به دشت هلیلان قرار داد. این قلعه بر فراز ارتفاعی که دید کاملی بر رود سیمره و دشت هلیلان دارد بنا شده در نقشه ساخت آن از توپوگرافی محل پیروی شده و در سه سطح بنا شده است که امروزه بقایای دو برج دایره‌ای شکل آن در بخش شمالی و مشرف بر پرتگاه شمالی به ارتفاع ۱۲ متر باقی مانده است (تصویر ۲۸). همچنین در این بخش اتاق‌هایی جهت استراحت نگهبانان تعبیه شده است. در بخش جنوب غربی قلعه آثار چهارتاقی به ابعاد ۵/۵x۵/۵ متر با دیوارهای به ضخامتی که بین ۱/۲ تا ۲ متر متغیرند، دیده می‌شود که بخش‌هایی از گنبد نیم کاسه‌ای آن هنوز سالم مانده است. دالان‌ها و راهروهایی که به چهارتاقی منتهی می‌شوند دارای پوشش گهواره‌ای هستند.

شهر ایلام و در ۱۰۰ متری جنوب غربی روستای متروک کانی گمگ و نزدیک گورستان عصر آهن کانی گنبد، در ارتفاعات کوه شیه‌نچیر (شاه نخجیر) و شرق روستای ماروره (ماربره) که در گردنه معروف ماروره واقع است. این چهارتاقی دارای ابعاد ۶x۶ متر است که امروزه فقط بخش‌های اندکی از پایه آن باقی مانده است و از نظر موقعیت این چهارتاقی مشرف بر راهی باستانی است که از طریق گردنه ماروره به تنگه گل گل و از آنجا به منطقه ملکشاهی می‌رود. دید کاملی بر گردنه و همچنین کوه پشمین که چهارتاقی کوشک قینفر در آن ساخته شده دارد (بازدید نگارنده) (تصویر ۲۷).

چهارتاقی قلاسم (قلعه سام^۱)

این مجموعه بنا در ارتفاعات قلاسم در حدود ۳

۱ برگرفته از مقاله نورالهلی، علی، (منتشر نشده) قلاسم و مهرابه‌ای از دوره اشکانی.

تصویر ۲۳. نمایی از روستای چنگیه فجر و راه ایلام به دره شهر (آ. نگارنده).
تصویر ۲۴. نمایی از جرزهای غربی چهارتاقی چنگیه (آ. نگارنده).

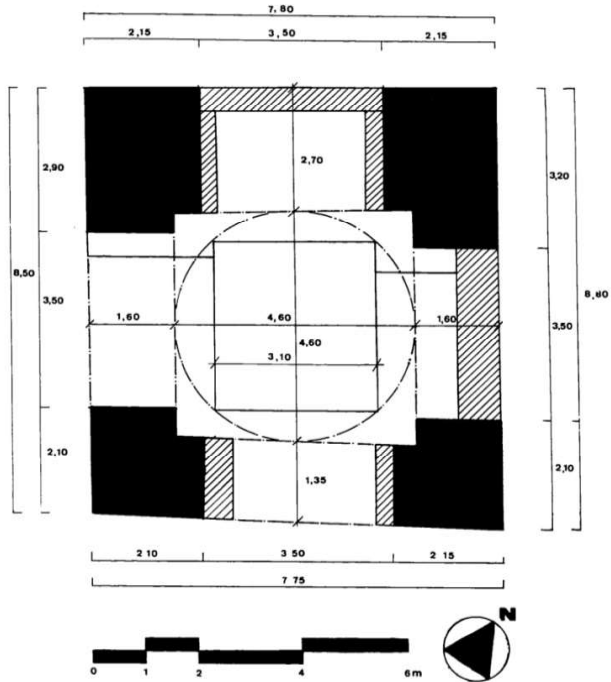
تصویر ۲۵. نمایی از جرزهای شرقی چهارتاقی چنگیه (آ. نگارنده).

در دیواره شمالی و انتهای راهروهای جانبی چهارتاقی تاق‌نماهایی با پوشش قوسی تعبیه شده است که با توجه به کارکرد اولیه این بنا مربوط به جای قرارگیری مجسمه و پیکره مهر بوده است (تصویر ۲۹). در نزدیکی قلعه درخت چنار کهنسالی و چشمه‌ای وجود دارد که تخمین زده می‌شود قدمتی بیش از ۶۰۰ سال داشته باشد. مصالح اصلی ساخت این بنا مانند سایر بناهای دوره ساسانی از گچ و لاشه سنگ بوده است. در این بنا از گچ هم به صورت ملاط و هم به صورت گچ گل (برای تهیه گچ گل معمولاً ۲ پیمانۀ خاک سرنده شده و یک پیمانۀ گچ را با هم مخلوط می‌کنند) استفاده شده است. در مورد کاربری این بنا می‌توان آن را با قلعه یزدگرد به‌ویژه شکل برج‌ها و بخش‌های دیگر آن مشابه و قابل مقایسه است. از طرف دیگر در کله دوار از مجموعه بناهای قلعه یزدگرد پلان بنای چهارتاقی با دالان پیرامونی که کارکرد آیینی داشته به‌دست آمده است (Ke-all, 1982: 51 & 59, fig. 8). و پلان کلی مجموعه به‌ویژه دو دالان که به چهارتاقی منتهی می‌شود با قلعه و یزنهار و بقایای آتشکده آن که با گاز طبیعی می‌سوخته مشابه است (معمودی، ۱۳۷۱: ۸-۱۵).

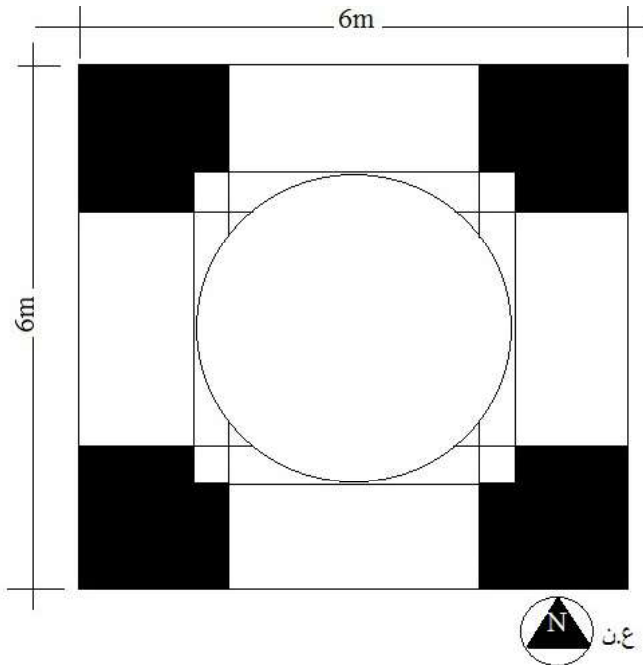
آتشکده کلگه (Kalega)

این آتشکده امروزه در ۲/۵ کیلومتری شرق سهر سربله و در ۱/۲ کیلومتری غرب روستای موشکان در کناره جنوبی جاده آسفالته سربله به شباب قرار دارد که در گذشته بر اثر راهسازی بخش‌های شمالی محوطه‌ای که بنا در آن قرار دارد تخریب شده است. این بنا در محوطه‌ای به طول شمالی-جنوبی ۶۳/۵ و عرض شرقی غربی ۵۶ متر قرار دارد که ارتفاع آن از زمین‌های

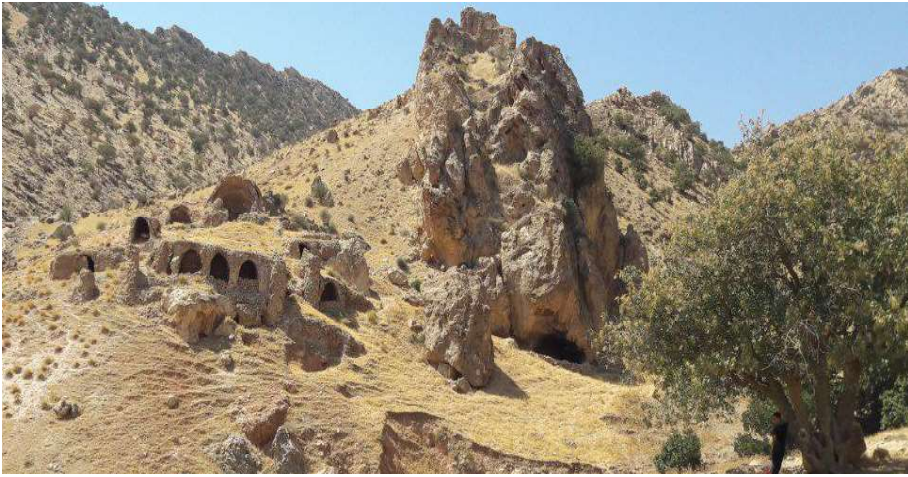
اطراف تا پیش از حفاری حدود ۱۵ متر بود (پیش از خاکبرداری) (تصویر ۳۰). بنای آتشکده کلگه (هره قروش) از نوع آتشکده‌های مرکب با چارتاقی و دالان و اتاق جانبی است. دالان جنوبی به‌صورت مستطیل شکل با پوشش گهواره‌ای که با تیغه‌ای این دالان به دو بخش شرقی و غربی تقسیم شده است. پوشش گهواره‌ای بخش شرقی این دالان خوشبختانه هنوز باقی مانده است، که با لاشه سنگ و گچ نیمکوب ساخته شده است. از آنجا که بخش‌های غربی و شمالی این بنا کاوش نشده، وضعیت این بخش‌ها نیز مشخص نیست. بخش‌های قابل رؤیت و نمایان این آتشکده دارای ۲۰ متر طول شمالی جنوبی و عرض ۲۴ متر است. ضخانت دیوارهای بنای چهارتاقی بیشتر از ۲۱۰ سانتی‌متر است. از ملات گچ و لاشه سنگ و سنگ‌های لاشه‌ای بدون نظم ساخته شده‌اند. چنانچه به نظر می‌رسد از لاشه‌سنگ به‌عنوان پرکننده استفاده شده است. به نظر می‌رسد این بنا در داخل صحن وسیعی قرار داشته است زیرا در ۱۳ متری شمال آن بقایای دیواری با ملات گچ و لاشه‌سنگ و جهت شرقی-غربی وجود دارد. این دیوار احتمالاً متعلق به همین حیاط است. از آنجا که در این بخش هیچ‌گونه خاکبرداری صورت نگرفته است وضعیت آن در حال حاضر ناشناخته است. ابعاد چهارتاقی آن ۱۴ متر در ۱۴ متر است و درهای ورودی آن در چهارضلع در جهات اصلی جغرافیایی به‌صورت قرینه ایجاد شده‌اند و تناسب در سایر قسمت‌ها نیز رعایت شده است. دیوارهای آن از لاشه‌سنگ با ملات گچ نیمکوب ساخته شده است. قلوه و لاشه‌سنگ‌ها در ملات گچ غوطه‌ور هستند که از ویژگی بناسازی ساسانی است. در اطراف این

تصویر ۲۶. پلان چهارتاقی چنگیه و آتشدان آن (Vandenberghe, 1977: fig. 5).

تصویر ۲۷. پلان چهارتاقی کان گمگ (آ. نگارنده).

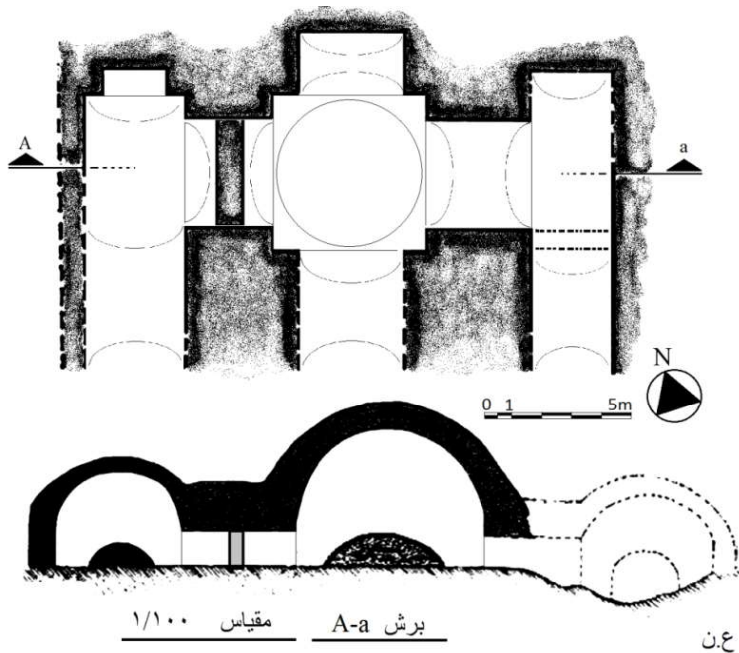
تصویر ۲۸. نمای کاملی از قلاسم (قلعه سام) (م. کوچکی).

جنوبی است. این بخش خاک برداری نشده خود به صورت اتاق مستطیلی شکلی بوده و با دیوار حایلی از بخش شرقی آن که دارای پوشش آهنگ و بیضوی است حدود ۱/۵ متر پایین تر این بخش است، هم کف بوده اند. این دو بخش با دری با تاق قوسی به هم ارتباط می یابند. تاق گهواره پوشش دالان جنوبی بدون قالب ساخته شده و برای استحکام قوس به شکل بیضی - که تاق های بیضوی یا سهموی معروف هستند - ایجاد شده است.

در دیواره جنوبی بخشی که پوشش آن باقی مانده دو دریچه کوچک برای تهویه و همچنین به عنوان نورگیر تعبیه کرده اند. در بخش جنوبی بین بخش شرق پوشش دار و بخش دیگر که با تیغه ای از همدیگر جدا شده اند در دیواره جنوبی درگاهی با قوس ایجاد شده که دارای ۶۰ سانتی متر عرض و ارتفاع ۲۰۰ سانتی متر است که تا ارتفاع ۱۲۰ سانتی متری آن با تیغه ای پوشیده شده است. این تیغه لاشه سنگی بعد از ساخت اولیه این درگاه یا دهلیز ایجاد شده است. بخش های داخلی این دهلیز و دریچه

چهارتاقی دالان هایی ایجاد شده است. برای استوار کردن گنبد بر فضای چارتاقی در هر گوشه (محل به هم رسیدن دیوارها به همدیگر دو گوشواره ایجاد کرده که دارای قوسی با لاشه سنگ هستند. ۱۰۰ سانتی متر عرض و ۷۰ سانتی متر عمق دارد است. این گوشواره ها در هر گوشه به صورت قرینه تعبیه شده اند و علاوه بر کارکرد گوشواره به عنوان تاق نما برای بیرون آوردن بخش داخلی بنا از یکنواختی به کار برده شده اند. ورودی اصلی بنا با توجه به پیش آمدگی دو دیوار در طرفین ورودی غربی ایجاد شده است که ضخامت این دیوارها ۲ متر است و به صورت الحاقی حالت ایوان ماندنی پیدا کرده است که در ضلع جنوب غربی چارتاقی آثار پلکان گردشی برای دسترسی به بالای چهار تاقی هنوز باقی مانده است. این پله ها از گچ مرغوب است و ۳۰ سانتی متر عرض و ۹۰ سانتی متر طول دارد.

در ضلع جنوبی آن دالان یا اتاق هایی تعبیه شده که دارای ۲۱ متر طول شرقی - غربی و عرض ۵/۵ متر با احتساب ضخامت دیواره

تصویر ۲۹. پلان و نمای چهارتاقی قلاسم

پوشش این دالان احتمالاً مانند دالان جنوبی از نوع تاق آهنک و گهواره‌ای بوده که امروزه این سقف که کاملاً فروریخته در داخل فضای این قسمت قابل مشاهده است (تصویر ۳۱).

چهارتاقی‌های دیگر

از چهارتاقی‌های دیگر چهارتاقی کله شاخ در نزدیک روستای به همین نام در جنوب شرقی سرابله و تاق گاوری در ۲۰ کیلومتری شرق شهر سرابله و مشرف بر راهی است که از طریق تنگه شمشه به منطقه سیروان و شهر باستانی سیروان منتهی می‌شود. در شهرستان سیروان (بخش سیروان سابق) نیز چندین چهارتاقی شناسایی شده از جمله کرکلک ورمیان بین دو روستای باباشمس و ورمیان؛ بقایای چهارتاقی شیخ عالی، دهستان عرب رودبار، جنوب غرب روستای آبا (ناوه زا)؛ بقایای چهارتاقی

با پوشش گچی بسیار ظریفی پوشش داده شده است عمق آن ۱۸۰ سانتی است که مشخص نیست آیا به اتاق یا دخمه‌ای در جنوب این بخش متصل می‌شود یا نه؟ تنها کاوش‌های کامل و گسترده می‌تواند وضعیت آن را روشن کند. در داخل دالان جنوبی آثار نیمکت گچی که در ارتفاع نیم‌متری از کف در دیواره جنوبی همین دالان مشاهده می‌شود که اکنون فقط داغ و بخش‌های اندکی از آن باقی است.

در شرق چهارتاقی دالانی وجود دارد که با احتساب دیوارها عرض آن به حدود ۶/۵ متر می‌رسد این دالان از جنوب به دالان ضلع جنوبی بنا متصل می‌شود اما این بخش کاملاً بسته است و به دالان جنوبی راهی ندارد. به نظر می‌رسد ورودی به این بخش از ضلع شمالی این دالان و ضلع شرقی چارتاقی بوده است که به علت عدم ادامه آواربرداری مشخص نیست.

تصویر ۳۰. نمای کلی آتشکده کلگه از بالا (آ. نگارنده ۹۷).

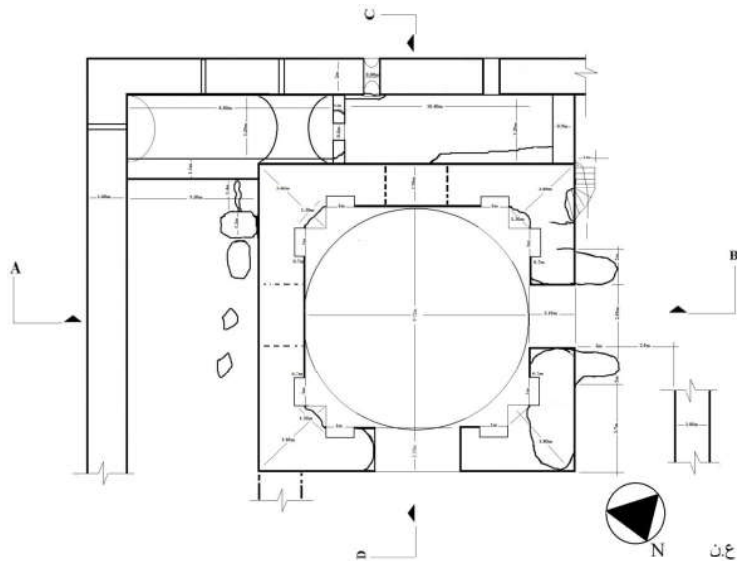
قاضی خان علیا، دهستان عرب رودبار، جنوب روستای قاضی خان علیا و از چهارتاقی‌های دیگر چهارتاقی مولاب آبدانان، کنار روستای مولاب را می‌توان نام برد این چهارتاقی‌ها متعلق به دوران بعد از اسلام هستند.

چهارتاقی‌هایی که در استان ایلام امروزی قرار دارند، از نظر معماری به دو گروه تقسیم می‌شوند چهارتاقی‌های ساده و پیچیده یا مرکب. خود چهارتاقی‌های ساده با توجه به موقعیت قرارگیری آنها در منطقه، دو گروه هستند، الف. چهارتاقی‌هایی که در ارتفاعات ایجاد شده‌اند و آتش آنها از دوردست‌ها دیده می‌شود؛ ب: چهارتاقی‌هایی که کناره راه‌ها و ایل‌راه‌ها ساخته شده‌اند، که این مسئله می‌تواند کارکرد این چهارتاقی‌ها را روشن کند. ازجمله این چهارتاقی‌ها، می‌توان چهارتاقی کوشک قینفر، طبل‌خانه، تاق گاورین، چهارتاقی کان‌گمک را نام برد. چهارتاقی‌های دیگر در کنار ایل‌راه‌ها و راه‌های مالرو قرار گرفته‌اند. ازجمله این گروه

چهارتاقی‌ها می‌توان به میمه، ورپیل مهر، و چهارتاقی چنگیه روستای قجر اشاره کرد که این چهارتاقی‌ها در نزدیک یا داخل روستاهای عشایری قرار دارند و در برخی از آنها ازجمله چهارتاقی چنگیه قجر - که بر بلندی مشرف بر راه ایلام (الرز باستانی) به دره‌شهر (سیمره باستانی) قرار دارد - بقایای آتشدان یافت شده است. جهت حفاظت از آتش در این چهارتاقی ورودی شمالی و شرقی آن بعداً بسته شده است. این موضوع نشان می‌دهد که این چهارتاقی‌ها بیشتر نشانه و به‌عنوان راهنما کاربرد داشته و بعداً به آتشکده و مکان تقدیس آتش تبدیل شده است. چنانکه طبری به این مورد نیز اشاره کرده است. همچنین این دسته از چهارتاقی‌ها در دوره بعد از همه‌گیر شدن اسلام و به‌ویژه مذهب تشیع تغییر کاربری داده و به‌عنوان امامزاده مورد احترام قرار گرفتند.

در مورد چهارتاقی‌های مرکب یا پیچیده که در میانه شهرهای باستانی مانند آتشکده جولیان و حاشیه دشت‌های حاصلخیز قرار دارند می‌توان به چم نمیش، کلگه، سیاه‌گل (سه‌پا)، کلم و

تصویر ۳۱. پلان چارتاقی و دالان آتشکده کلگه چرداول

است و این چهارتاقی ها مهرابه‌های مهرپرستی بوده‌اند که در دوره ساسانی به آتشکده و بعضی از آنها در دوره اسلامی به مسجد یا مکان‌های مقدس دیگر تبدیل شده‌اند از جمله این دسته چهارتاقی قلعه ویزنهار (معمدی، ۱۳۷۱: ۹)، چهارتاقی قلعه‌سام و چهارتاقی کله دوار قلعه یزدگرد (Keall, 1982: 51 & 59, fig. 8)، چهارتاقی امامزاده (Vanden Berghe, 1977) را می‌توان جزو این گروه دانست.

میان اشاره کرد. این آتشکده‌ها علاوه بر جنبه مذهبی و دینی دارای کارکرد سیاسی و اقتصادی بودند و به نوعی بر امور دینی و سیاسی و اقتصادی منطقه نظارت داشته‌اند. ویرانی و زوال این آتشکده‌ها بعد از ورود اعراب صورت گرفته و زلزله خیز بودن منطقه نیز به تخریب آنها منجر شده است.^۱ دسته دیگر، چهارتاقی‌هایی هستند که در میان قلعه‌ها در ارتفاعات قرار گرفته‌اند که این دسته از بناها متعلق به اواخر دوره اشکانی

۱ براساس پوست‌نوشته یافت شده از سلیمانیه که در آن به ویرانی آتشکده‌ها و به اسارت رفتن زنان و دختران و کشته شدن مردان اشاره شده است:

ویشان شاردوه گوره گوره کان	هورمزگان رمان آتران کژان
گنای پاله هتا شاره زور	زور کار آژب کردنه خاپور
میرد آزا تلی و روی هونیا	شن و کنیکان وه دیل بشینا
بزیکا نیکا هورمز و هیوج کس	زوشت زردشتره مانوه بی کس

ترجمه

بزرگ بزرگان خود را نمان کرد	معبدها ویران شد آتش‌ها خاموش
دهات را تا شهر زور	عرب ظالم خراب کرد
دلبران (مردان آزاد) در خون غلطیدند	زنان و دختران به اسیری رفتند

کیش (روش) زردشتی بی کس ماند آهورامزدا بر هیج کس رحم نخواهد کرد [اهورامزاده برای هیج کس دلسوزی نمی‌کند] (یاسمی، بی‌تا: ۱۱۹-۱۲۰).

کتابنامه

تهران، نشر مرکز.
 لک‌پور، سیمین، ۱۳۸۹، کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی دره‌شهر (سیمره)، تهران، انتشارات پازینه.
 شرکت توسعه گردشگری عیلام، خایدالو، ۱۳۸۶، پرونده بیتی محوطه چم نمشت دره‌شهر، اداره میراث فرهنگی ایلام.
 مرادی، یوسف، ۱۳۸۸، چهارتاقی میل‌میل‌گه؛ آتشکده‌ای از دوره ساسانی، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱، شماره ۱: ۱۵۵-۱۸۳.
 مسعودی، أبو الحسن علی بن حسین، ۱۳۶۵، التنبیه و الإشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
 محمدی‌فر، یعقوب، عباس مترجم، ۱۳۹۰، جولیان: آتشکده نوبافته ساسانی در آبدانان ایلام، فصلنامه باغ نظر، شماره نوزدهم / سال هشتم: ۷۷-۸۸.
 محمدی‌فر یعقوب، الناز طهماسبی، ۱۳۹۳، طبقه‌بندی سفال ساسانی دره سیمره، مطالعه موردی: قلعه سیرم‌شاه، فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۷: ۱۳۳-۱۵۲.
 نوراللهی، علی، ۱۳۸۴، گزارش سومین فصل بررسی باستان‌شناختی شهرستان ایوان، آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.
 بی‌نام، ۱۹۰۹، صد در تتر و صد در بندهش، ویراستار وارد بنجامین ناصروانجی ذهابهر، بریتیش ایندیا پرس.
 یاسمی، رشید، بی‌تا، کرد و پیوستگی تاریخی و نژادی او، تهران، از نشریات مجمع ناشر کتاب، ایران.

الف) فارسی

استارک، مادلین فریا، ۱۳۶۳، سفرنامه الموت لرستان و ایلام، ترجمه علی محمد ساکی، تهران، انتشارات علمی.
 توفیق‌یان، حسین، ۱۳۹۶، پژوهشی درباره پایه آتشدان‌های ساسانی نوبافته در سواحل خلیج فارس، فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره هفتم، شماره ۱۲: ۱۹۵-۲۱۰.
 دریایی، تورج، ۱۳۸۲، کتاب تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرت‌دیزجی، تهران، انتشارات ققنوس.
 دمرگان، ژان ژاک، ۱۳۳۹، جغرافیای غرب ایران، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز، انتشارات چهر.
 جاوری، محسن، ۱۳۹۱، محوطه باستانی ویگل، مجله گمانه، نشریه باستان‌شناسی دانشگاه کاشان، شماره دوم: ۴۳-۵۴.
 عسکری چاوردی، علیرضا، ۱۳۹۲، پژوهش‌های باستان‌شناسی کرانه‌های خلیج فارس، شهرستان لامرد و مهر، فارس، دانشگاه هنر شیراز، انتشارات سبحان نور.
 طبری، محمدلین جریر، ۱۳۶۲، تاریخ طبری، جلد ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات اساطیر.
 کامبخش‌فرد، سیف‌الله، ۱۳۸۶، کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و احیای معماری معبد آناهیتای کنگاور و تاق‌گرا، جلد ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
 گذار، آندره، ۱۳۷۱، آذرکده‌ها، در آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی: ۱۱-۸۴.
 گروته، هوگو، ۱۳۶۹، سفرنامه گروته، ترجمه مجید جلیل‌وند،

ب) نافرسی

Huff, Dietrich 1974, An Archaeological survey in The area of Firuzabad, fars, in 1972, In Firouz Bagherzadeh (ed.), in Proceedings of the 11nd Annual Symposium on the Archeological Research in Iran, Tehran: Iranian Center of Archaeology: 155-179.
 Vanden Berghe, L., 1961, Récentes découvertes de monuments sassanides dans le Fârs, Iranica Antiqua 1: 163-198.
 Vanden Berghe, L., 1965, Nouvelles Découvertes de Monuments du feu d'Epoque Sassanide, Iranica Antiqua, 5: 128-147.
 Vanden Berghe, L, 1977, Les Chahar Taqs du Pusht-I Kuh Luristan, Iranica Antiqua, XII: 175-195.
 Rawlinson, H.C., 1839, Notes on a March from Zoháb, at the Foot of Zagros, along the Mountains to

Khúzistán(Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmánsháh, in the Year 1836, The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 9 (1839): 26-116.

Stein. Aurel, 1940, Old routes of western Iran: Narrative of an archaeological journey carried out and recorded, Macmillan and Co, London.
 Keall, Edward J., 1982, Qaleh-i Yazdigird. An Overview of the Monumental Archi-tecture, Iran XX: 51-72.
 Keal, E.J. and Marguerite j., keal, 1981, The Qaleh-Yazdigird Pottery; A Statistical Apporroach, Iran, XIX, pp .33-80.
 Sad Dar, 1885, Translated by E. W. West. In H. Frowde, F. M. Muller (Eds.), Sacred Books of the East, Vol. 24, Oxford: Clarendon Press.

“Contents”

Article

Survey of Cave and the Open Site of Pal Hosseini in Asemanabad Ilam Ali Noorullahi	4
Columned Halls in Ancient Chorasmia, Iran Michele Minardi, C; Alison V. G. Betts & Gairatdin Khozhaniyazov, Persian translated by Arshak Irvanian	16
Functioning of Fire Temples and Chartaghi in Ilam Province in Central Zagros Ali Noorullahi	47
The History of Landscape Archaeology: Major Traditions and Approaches Marina Gkiasta, Persian translated by Samaneh Farroki Isvand	78
Landscape Archaeology Cesar Parcerro- Oubina, Felipe Craido- Boado and David Bareiro, Claire Smith, Persian translated by Ali Asghar Salahshoor	123
Studying Past Landscapes: Lived, Reconstructed and Animated Krista Karro; Marika M'agi; Hannes Palang Persian translated by Mohsen Dana	138
Ethno Archaeology, analogy and Ancient Society Marc Verhoeven, Persian translated by Ali Asghar Salahshoor	157

Critique and Book Review

Archaeological Ethics Hosein Sabri	179
The Scythians: Nomad Warriors of the Steppe Shahin Aryamanesh	183

ایران ورجاوند

○ ○ ○ ○ ○
|Iran-e Varjavand (Glorious Persia) |
|Persian Journal Of Iranain Studies |
|Vol. 3, No.4, Spring & Summer 2020|

Concessionaire, Manager in Charge
and Editor-in-chief:

|Dr Shahin Aryamanesh|

Managing Editor: **Houshang Rostami**

 Tehran, Iran, Post box: 14515-569

 www.iranvarjavand.ir

 Iranvarjavand@hotmail.com

 +98 9395969466

Scythian Golden Comb, Probably Made
by Greeks, from Solokha, early 4th century,
Hermitage Museum, Russia

All rights reserved. No part of this publica-
tion may be reproduced, stored in a retrieval
system or transmitted in any form or by any
means, electronic, mechanical, photocopying,
recording or otherwise, without prior permis-
sion in writing, form the publisher.

With Contributions by

|Tissaphernes Archaeological Research Group |

Persian Journal of Iranian Studies | Vol. 3 | No. 4 | Spring & Summer 2020

ایران ورجاوند

Iran-e Varjavand
(Glorious Persia)

- ◆ Landscape Archaeology
- ◆ Columned Halls in Ancient Chorasmia, Iran
- ◆ Ethno Archaeology, Analogy and Ancient Society
- ◆ Studying Past Landscapes: Lived, Reconstructed and Animated
- ◆ Survey of Cave and the Open Site of Pal Hosseini in Asemanabad Ilam
- ◆ The History of Landscape Archaeology: Major Traditions and Approaches
- ◆ Functioning of Fire Temples and Chartaghi in Ilam Province in Central Zagros